

MUHAMMED B. HANEFİYYE’NİN EHL-İ BEYT FERTLERİYLE İLİŞKİLERİ* **

THE RELATIONS BETWEEN MUHAMMAD IBN AL-HANAFİYYA AND AHL AL-BAYT

Hüseyin GÜNEŞ***

Öz

Muhammed b. Hanefiyye, Ali b. Ebî Tâlib’in, Beni Hanîfe kabilesine mensup eşi Havle bint Cafer el-Hanefiyye’den oğludur. Hasan ve Hüseyin’den sonra yaş itibarıyla onun en büyük erkek çocuğudur. Hz. Ömer’in hilafeti sırasında 16/637 yılında doğmuş ve Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervân zamanında 81/700 tarihinde vefat etmiştir. Etkisi günümüze kadar devam eden olayların meydana geldiği bir dönemde yaşamıştır. Cemel, Siffin ve Nehrevân savaşlarında aktif olarak yer almıştır. Kerbela Vakasında başta kardeşi Hüseyin b. Ali olmak üzere çok sayıda yakınını kaybetti. Bu çalışmada Muhammed b. Hanefiyye’nin söz konusu dönemde cereyan eden olaylarda müdahil olan Ehl-i Beyt fertleriyle olan münasebetleri incelenecektir. Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve onların çocuklarıyla ilişkileri esas alınarak Ehl-i Beytin bir bütün olarak o dönemde nasıl bir görüntü çizmiş oldukları tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam tarihi, İbn Hanefiyye, Ehl-i Beyt, Şiâ, Alevî.

Abstract

Muhammad ibn al-Hanafiya was the son of Ali b. Abi Tâlib and Khawlah bnt. Ja’far al-Hanafiya, who was a member of Banu Hanifa tribe. He was the oldest son after Hassan and Hussein. He was born in 16/637 during the caliphate of Umar and died in 81/700, the time of Umayyad caliph Abd al-Malik b. Marwan. He lived in an era whose events have been effective till today. He actively participated in Battles of Jamal, Siffin and Nahrawan. He lost his brother Hussein b. Ali and many relatives in Karbala massacre. In this study, the relations between Muhammad ibn al-Hanafiya and Ahl al-Bayt who involved in incidents of the period will be examined. On the basis of his close proximity to Ali, Hassan, Hussein and their children during that period, the image of Ahl al-Bayt as a whole will be investigated

Keywords: Islamic history, Ibn al-Hanafiya, Ahl al-Bayt, Shia, Alawi.

1. Giriş

Muhammed b. Hanefiyye (16-81/637-700), Ali b. Ebî Tâlib’in, Benî Hanîfe kabilesine mensup eşi Havle bint Cafer el-Hanefiyye’den oğludur. Etkisi günümüze kadar devam eden olayların meydana geldiği bir dönemde yaşadı. Hülefa-i Raşidin’den Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’nin dönemlerinde yetişti. Babası Hz. Ali’nin tarafı olduğu Cemel, Siffin ve Nehrevân savaşlarında aktif olarak yer aldı.

* Makalenin Geliş Tarihi: 17.05.2017, Kabul Tarihi: 28.08.2017.

** Bu makale, “Dini Siyasi ve Sosyal Etkisi Açısından Muhammed b. Hanefiyye ve Hayatı” adlı yayımlanmamış doktora tezimizden üretilmiştir (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya. 2009)

*** Doç. Dr. Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı, huseyingunes@sirnak.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8312-4444

Babasının suikasta uğraması neticesinde hayatını kaybetmesi üzerine yerine geçen Hz. Hasan'ın hilafet dönemine tanıklık etti. Onun iktidarı Muâviye b. Ebî Süfyân'a devretmesi üzerine diğer Ehl-i Beyt fertleri gibi Medine'ye yerleşerek siyasetten uzak bir hayat yaşadı.

Muâviye'nin hilafeti saltanata dönüştürmesi sonucu oğlu Yezid'in iktidara geçmesine itiraz eden Hz. Hüseyin yeni bir isyan hareketi başlattı. Bu çerçevede, Muhammed b. Hanefiyye, Kerbela Vakasıyla sonuçlanan bu isyan sürecini baştan sona takip etti. Bu olayda Hz. Hüseyin ve çok sayıda yakınının katledilmesi üzerine ailenin geride kalan en büyük ferdi olarak Haşimilerin liderliğini üstlendi. Kuşkusuz gelişen olaylar karşısında onun nasıl hareket ettiğinin tespiti, söz konusu dönemin daha iyi anlaşılmasında belirleyici olacaktır.

Bu çalışmada spesifik olarak Muhammed b. Hanefiyye'nin Ehl-i Beyt fertleriyle olan münasebetleri incelenecektir. Öncelikle onun Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile olan özel ilişkileri ve söz konusu kişilerin müdahil oldukları hadiseler karşısında nasıl bir rol oynadığı konusu ele alınacaktır. Daha sonra, İslâm tarihinde önemli bir yeri olan Hasan nesli ve Hüseyin nesli ile olan ilişkileri incelenecek, ardından onun diğer kardeşleriyle ilişkileri üzerinde durulacaktır. Böylece "el-Aleviyyûn" veya "Aleviler" ya da "Ehl-i Beyt" diye tabir edilen Hz. Ali neslinin bir bütün olarak o dönemde nasıl bir görüntü çizmiş oldukları tespit edilecektir.

2. Hz. Ali İle İlişkisi

2.1. Hz. Ali'nin Hilafete Geçiş Süreci

Hz. Ali, Hz. Peygamber dönemindeki askerî, siyasî ve diplomatik tüm faaliyetlerde aktif olarak görev almış olmasına rağmen ilk üç halife döneminde askerî ve siyasî bir görev almadı. Kimisi bu durumu Hz. Ali'nin yetersizliğine bağlarken (Dermenghem, 2006: 201), kimisi de iktidarın onu muhalif bir şahsiyet olarak görmesine bağlamıştır (Apak, 2005: 30-31). Hz. Osman'ın bir takım icraatları gerekçe gösterilerek muhaliflerince kuşatılması ve ardından katledilmesiyle birlikte Hz. Ali, aktif olarak kendisini siyaset sahnesinde bulmuştur. Bir yandan isyancılarla halife arasında arabuluculuk etmeye çalışırken diğer yandan isyancıların halifeyi öldürme teşebbüsüne engel olmaya çalışmış ve halifeyi korumak üzere oğulları Hasan ve Hüseyin'i görevlendirmiştir. Ancak bütün gayretlerine rağmen halifenin öldürülmesine engel olamamıştır (Taberî, t.y.: 770, vd.). Hz. Osman'ın bir cinayete kurban gitmemesi için büyük çaba sarf eden Hz. Ali'nin karşısına sık sık Hz. Osman'ın kâtibi Mervân b. Hakem çıkıyordu. Onu isyancılarla işbirliği yapmak ve onları kışkırtmakla suçluyor ve aralarında bazen itiş kakışlar yaşanıyordu. İbn Sa'd'ın (t.y.: V, 112) anlattığına göre İbnü'l-Hanefiyye, bir seferinde babasının üzerine yürüyen Mervân'ı yakasından tutup engel olmuştur. Babasının yanından ayrılmayan İbnü'l-Hanefiyye, Hz. Osman'ın öldürüldüğü günü şöyle tasvir ediyor: "Dâr günü

Osman, Ali'ye haber göndermiş, yanına gelmesini istiyordu. Ali de onun yanına gitmek istedi. Ancak peşine takılıp ona engel oldular. O da sinirinden başındaki siyah sarığı yere fırlattı ve üç defa: Allah'ım ben, onun öldürülmesine ne rıza gösteririm ne de böyle bir şeyi emrederim, diye haykırdı." (İbn Ebî Bekir, 2002: 344; Belâzürî, 1996: III, 111).

Hız. Osman'ın evine isyancıların girdiğini görün korkuyla camiye sığınan Ebû Cafer el-Ensârî, Hız. Ali'nin bu esnada on civarında adamla birlikte camide oturduğunu anlatıyor. Hız. Ali gelişmeleri sorup Osman'ın öldürüldüğü haberini duyunca katillere lanet okuyarak tepki göstermişti (Ebü'l-Kâsım, 1999: I, 173-174). O sırada camide bulunan İbnü'l-Hanefiyye, bu haber karşısında babasının göstermiş olduğu tepkiyi şöyle dile getiriyor: "Osman, kuşatıldığı sırada bir adam Ali'nin yanına geldi ve emirülmüminin öldürüldü, dedi. Sonra bir başkası daha geldi ve o da şu anda emirülmüminin öldürülmüş durumdadır, dedi. Bunun üzerine Ali ayağa kalktı. Ben, onun başına bir iş gelmesinden korkarak gitmesine engel olmak için belinden tuttum. Bana, bırak beni anasız kalasica! dedi ve doğrudan Osman'ın evine gitti. Adam öldürülmüştü. O da kalkıp evine döndü ve içeri girerek üzerine evin kapısını kilitleti." (Muhib, 1983: 110-111).

Hız. Osman'ın öldürüldüğünü gören Hız. Ali, evine kapanmıştı. Fakat İslâm dünyasının içine düştüğü bu zor durumdan çıkarılması gerekiyordu. İnsanlar, bunun üstesinden gelebileceğini düşündükleri Ali'nin kapısında bekliyor, ondan hilâfet görevini üstlenmesini istiyorlardı. İbnü'l-Hanefiyye, bu süreci şöyle anlatıyor: "Osman öldürüldüğü zaman babamla birlikteydim. Kalkıp evine girdi. Rasulullah'ın ashâbı yanına gelip, şu adam öldürüldü. İnsanların bir imâma ihtiyacı var. Gerek geçmişteki hizmetlerin açısından, gerekse Rasulullah'a yakınlığın açısından bu işe senden daha layık birisini bulamıyoruz, dediler. O da yapmayın. Benim vezir olmam emir olmamdan daha hayırlıdır, dedi. Onlar, hayır vallahi sana biat etmedikçe hiçbir şey yapmayacağız, deyince Ali, o zaman mescitte olsun. Zira benim biatım ne gizli olur ne de insanların rızası alınmadan olur, dedi." Mescide geçen Hız. Ali'ye öncelikle Muhâcir ve Ensâr biat etti. Ardından da diğer insanlar ona biat ettiler (Taberî, t.y.: 790; Belâzürî, 1996: III, 11). İbnü'l-Hanefiyye'nin de ailenin bir ferdi olarak babasına biat edenler arasında olduğu görülmektedir (Şeyh Müfid, 1993: 107).

2.2. Cemel Savaşı

Hız. Osman'ın âsiler tarafından hunharca öldürülmesiyle, İslâm dünyasında fitnenin kapıları ardına kadar açılmış oldu. Tam da böyle bir ortamda Hız. Ali, hiç de uygun olmayan koşullar altında halifenin öldürülmesine bulaşan itham altındaki bazı kişilerin desteği ve baskısıyla hilâfet makamına oturdu (Taberî, t.y.: 792-793). Diğer yandan sayıları fazla olmamakla birlikte aralarında Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Muhammed b. Mesleme'nin bulunduğu etkili bir grubun biat etmemesi, yine Benî Ümeyye'nin biat etmekten kaçınarak Medine'den ayrılmaları ve maktul

halifenin kanlı gömleği ile eşinin kesilmiş parmaklarının apar topar Şam'a götürerek teşhir etmeleri Hz. Ali'nin işini zora soktu (İbnü'l-Esir, t.y.: 401-402).

Hız. Ali, halife seçildikten sonra önceki dönemin valilerini azlederek yerlerine kendi seçtiği valileri atamakla işe başladı. Maktul halifenin katilleri yakalanıp cezaları verilmeden yapılan bu işlem, çoğu maktul halifenin yakınları olan valilerin kendisine karşı doğrudan cephe almasına yol açtı. Nitekim yirmi seneye yakın bir süre Şam bölgesinin valiliğini yürüten ve orada büyük bir nüfuz kazanmış olan Muâviye b. Ebî Süfyân, yeni halifenin azil kararını tanımadı. Hız. Ali'nin atadığı yeni vali Sehl b. Huneyf'i daha şehre girmeden geri çevirdi (Taberî, t.y.: 797; İbnü'l-Esir, t.y.: 404). Hız. Ali'nin gönderdiği elçiyi de geri çeviren Muâviye, içi boş bir mektupla Medine'ye gönderdiği elçisi vasıtasıyla onu tehdit etti. Elçinin tehditler savurarak ayrılmasından sonra Hız. Ali, kendisini bu şekilde tanımadığını gösteren Muâviye'ye karşı savaş kararı verdi. Oğlu Hasan, ona evinde oturup insanları kendi hallerine bırakmalarını tavsiye ettiyse de onu kararından vazgeçiremedi. Savaşmakta kararlı olan Hız. Ali, Muhammed b. Hanefiyye'yi çağırarak ona sancağı verdi. Akabinde savaşta görev alacak komutanlarını atayarak savaş hazırlıklarına başladı. Mısır, Kufe ve Basra valilerine de haber göndererek Muâviye'ye karşı düzenlenecek savaşa hazırlanmalarını emretti (Taberî, t.y.: 797-798; İbn Miskeveyh, 2001: I, 467-468).

Hız. Ali, savaş hazırlıklarını sürdürürken, Mekke'de "Osman'ın kanını talep" iddiasıyla Hız. Aişe'nin etrafında bir muhalefet hareketinin zuhur ettiğini ve Basra'ya doğru yola çıktıkları haberini aldı (Taberî, t.y.: 798; İbnü'l-Esir, t.y.: 405-406). Hız. Osman'ı değişik icraatları nedeniyle en çok eleştirenlerden biri olan Hız. Aişe, onun katli sırasında Mekke'deydi. Medine'ye doğru yola çıktığı sırada halifenin öldürüldüğünü ve Hız. Ali'nin hilâfete geçtiğini öğrenince Mekke'ye geri dönmüştü. "Osman, mazlum bir şekilde katledilmiştir" diyerek yeni halifeye karşı cephe almıştı. Benî Ümeyye, bu durumu kendileri için fırsat görerek bütün maddi imkânlarını bu hareket için seferber etti. Diğer yandan Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm, umre yapacakları gerekçesiyle Hız. Ali'den izin alarak Mekke'ye gitmiş ve bu hareketin başına geçmişlerdi. (Taberî, t.y.: 798-800; İbn A'sem, 1992: I, 93-95; İbnü'l-Esir, t.y.: 406).

Hız. Ali, Medine'yi terk etmemesi yönündeki ashabın bütün ısrarlarına rağmen Basra'ya doğru hareket etti. Basra'ya yaklaşınca ordusunu birliklere ayırdı. Her birliğin komutanını atadı. Onun geldiğini gören muhalif grup da savaş düzeni aldı. Hız. Ali tarafının ana sancağı Muhammed b. Hanefiyye'de, muhaliflerinki de Abdullah b. Zübeyr'in elindeydi. Karşılıklı müzakereler sonuç vermeyince, 10 Cemaziyelahir 36 (4 Aralık 656) tarihinde taraflar arasında savaş gerçekleşti (Dineveri, 1995: 135-140). Çarpışmalar öğlen vaktinden sonra başlayıp güneş batıncaya kadar devam etti. 20 bin civarındaki can kaybının yaşandığı savaş Hız. Ali'nin mutlak galibiyetiyle sonuçlandı (Belâzürî, 1996: III, 38, 59; Taberî, t.y.: 831; Mes'ûdî, 1964: II, 360).

Doğrusu Hz. Ali, kendisi için zafer gibi görünen bu savaşın görünmeyen mağlubuydu. Çünkü Hz. Osman'ın kanını talep edenlere karşı savaşmış olmakla, onun katillerini savunur pozisyonuna düşmüştü. Aslında bu savaştan en büyük kazancı Muâviye elde etmişti. Hem muhtemel halife adayları olan Talha ve Zübeyr'den kurtulmuş, hem de artık "sahabe katili" ithamı ile karşı karşıya gelen Hz. Ali'nin halifelikten ayrılması gerektiğini daha rahat bir biçimde ifade edebilmiştir (Korkmaz, 2005: 61).

Muhammed b. Hanefiyye açısından Cemel ilk savaş deneyimiydi. Hem tecrübesinin olmaması, hem de bu savaşın Müslüman bir gruba karşı yapılıyor olması onu tereddütte bırakmıştı. İki Müslüman cephesinin karşı karşıya gelmesiyle yaşadığı bu şaşkınlık hali, ister dini kaygılardan kaynaklansın ister savaş deneyiminin olmamasından kaynaklansın fazla sürmemiştir. Nitekim babası ona, "başında babanın olduğu bir ordu hakkında şüphen mi var?" deyince sancağı eline almıştır (İbn Hallikân, 1968: IV, 171). Başka bir rivayete göre; sancağı taşımakta tereddüt ederek "bu, bir kör düğündür." demiş; bunun üzerine babası, "annen seni yitirsin! Babanın başında olduğu bir savaş mı kör düğüm oluyor?" diyerek onu azarlamıştır (İbnü'l-İmâd, 1979: I, 89). Başka bir rivayete göre Hz. Ali, "sen, annenden bir damara çekmişsin!" diyerek sancağı ondan almış ve ilerlemişti (Mes'ûdi, 1964: II, 375; Taberî, t.y.: 723). O da babasının peşinden koştu ve sancağı geri almak için epey uğraştı. Hz. Ali, uzun süre onu tersledikten sonra sancağı ona verdi. Ayrıca onu nasıl taşıyacağını anlattı: "Onu al ve güzel taşı. Arkadaşlarının ortasında dur ve asla onu yere indirme. Onu yüksek tut ki arkadaşların seni görsün." (Şeyh Müfid, 1993: 361). Sonunda, düşmanlarıyla göğüs göğüse çarpıştı; babasının ve arkadaşlarının takdirini kazandı (İbn Ebil'Hadîd, 1995: I, 184-185).

Hz. Ali, sancağı Muhammed b. Hanefiyye'ye verdiğiğinde ona şöyle nasihat etmişti: "Dağlar yerinden ayrılrsa da sen yerinden ayrılmı. Dişini sık. Başım, gözüm Allah'a emanet, de. Ayağımı yere sağlam bas ve diren. Gözünü ordunun ta sonuna dik, başka bir tarafa bakma. Bil ki yardım ve zafer, ancak Yüce Allah katındadır." (*Nehcü'l-Belağâ*, 1990: 49-50). Bu yönüyle Cemel Savaşı, Hz. Ali'nin İbnü'l-Hanefiyye'yi eğittiği ve onun savaş yeteneğini ortaya çıkarmaya çalıştığı bir mekân olmuştur. Ona sancağı nasıl taşıyacağını ve nasıl kılıç kullanacağını göstermiştir (İbn Ebil'Hadîd, 1995: I, 192-193). Aslında Hz. Ali, gençlik yıllarında göstermiş olduğu kahramanlığı bir nevi onda görmek istiyordu. Onun için onu yönlendirirken, "gördüklerin, seni ürkütmesin. Ben, sancağı ilk taşıdığımda senden daha küçüktüm. Düşmanlarım beni korkutmamıştı." diyordu (Şeyh Müfid, 1993: 368). Ondan beklediği neticeyi alınca da "sen, gerçekten benim oğlumsun!" diyerek ona iltifatlarda bulunmaktan geri durmamıştır (Meclisî, 1983: XXXVII, 5-6).

2.3. Sıffin Savaşı

Hz. Ali, Cemel Savaşından sonra Kufe'ye yerleşti ve kendisine biat etmekten imtina eden Muâviye'ye karşı savaş hazırlıklarına yeniden başladı. Neticede taraflar,

Fırat nehri kıyısındaki Siffin mevkiinde karşı karşıya geldi. Su paylaşımı yüzünden çıkan ufak çaplı bir çarpışmanın ardından iki ay boyunca aralarında ciddi bir olay yaşanmadan beklediler. Bu süre zarfında iki tarafın elçileri karşılıklı gidip geliyordu. Hz. Ali, Muâviye'yi mutlak itaate ve kendisine biat etmeye çağırıyordu. Muâviye ise Hz. Osman'ın katilleri kendisine teslim edilmedikçe biat etmeyeceğini sürekli tekrarlıyordu. Oysa Hz. Ali'nin bu şartı yerine getirmesi nerdeyse imkânsızdı. Her seferinde sayıları yirmi bini aşan bir grubun hep bir ağızdan "Osman'ı biz öldürdük" diye bağırması onun işini zorlaştırıyordu (Dîneverî, 1995: 159-160). Bu sefer de karşılıklı müzakereler sonuç vermedi. 37/657 senesi Muharrem ayının bitmesiyle birlikte Hz. Ali, karşı tarafı kılıç zoruyla itaat altına almak maksadıyla ordusunu savaş düzenine soktu (Minkarî, 1990: 202). Küçük birliklerin karşılıklı saldırısıyla başlayan savaş giderek alevlendi. En şiddetli çarpışmalar Leyletü'l-Herîr diye anılan ve savaşın gece yarılarını geçip sabahlara kadar sürdüğü gün yaşandı (Minkarî, 1990: 748; Dîneverî, 1995: 174).

Cemel Savaşında tecrübe edinmiş olan Muhammed b. Hanefiyye, bu savaşta daha aktif davranmış ve farklı görevler üstlenmiştir. Cemel Savaşında olduğu gibi bu savaşta da sancaktarlık yaptı (İbn Sa'd, t.y.: V, 93). Ayrıca onun, bazen birlik komutanlığı görevi yaptığını da görüyoruz. Teke tek ve küçük gruplar arasındaki çarpışmalarla başlayan savaşın dördüncü gününde Muhammed b. Hanefiyye ile Ubeydullah b. Ömer b. Hattâb karşı karşıya geldiler (Belâzürî, 1996: III, 85). Birçok kaynağın değindiği bu karşılaşma, ikisinin başında bulunduğu birliklerin şiddetli çarpışmalarıyla başladı. Minkarî'nin (1990: 221) aktardığına göre iki grubun şiddetli çarpışmasından sonra Ubeydullah b. Ömer, Muhammed b. Hanefiyye'ye mübareze teklifinde bulundu. O da bu teklifi kabul etti ve atından inerek ona doğru yürüdü. İkisinin birbirlerine yaklaştığını uzaktan fark eden Hz. Ali, etrafındakilerden onların kim olduğunu öğrenince hemen atını harekete geçirdi. Önce İbnü'l-Hanefiyye'ye seslenerek onu durdurdu. Ardından atını ona teslim ederek Ubeydullah'ın karşısına çıktı. Ancak onunla dövüşmek istemeyen Ubeydullah, geri çekilip gitti. İbnü'l-Hanefiyye, kendisine engel olan babasına "vallahi eğer beni bıraksaydın onu öldürebilirdim." deyince Hz. Ali, bundan emin olmadığını söyledi. Bunun üzerine İbnü'l-Hanefiyye, babasına dengi olmayan Ubeydullah'ın karşısına çıkmasının uygun olmadığını ifade ederek, "eğer babası karşına çıksaydı onunla dövüşmeni isterdim." dedi. Hz. Ali ise Hz. Ömer'i rahmetle anarak bu işe onu karıştırmamasını ve onun hakkında kötü konuşmamasını tavsiye etti (Dîneverî, 1995: 163; Taberî, t.y.: 847; Mes'ûdî, 1964: II, 388). Hz. Ali, bu savaşta oğulları Hasan, Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye'ye mübareze izni vermediği gibi İbn Abbâs ve onun kardeşlerine de mübareze izni vermiyor, onların savaş meydanına çıktığını fark ettiği anda hemen arklarından o da çıkıyordu (Minkarî, 1990: 463).

Siffin Savaşına katılanlar, Müslüman bir topluluğa karşı savaşmanın meşruiyeti problemi ile karşılaşmışlardı. Bu savaşta Hz. Ali tarafında yer alan Ammâr b.

Yasir, “ya Ebû Yakazan! Rasulullah, Müslüman oluncaya kadar insanlarla savaşın, Müslüman olunca artık kanları ve malları benden yana korunmuştur, buyurmadı mı?” şeklindeki bir soruya muhatap olunca kendilerine karşı savaşmış kişiler arasında Müslüman olmadıklarını ve onların küfürlerini gizledikleri şeklinde bir cevap vermiştir. Muhammed b. Hanefiyye'nin de aynı soruya benzer bir cevap vererek “Rasulullah, Mekke'nin fethinde vadinin yukarısından ve aşağısından onların üzerine gelip vadiler askerlerle dolunca bir çıkış yolu buluncaya kadar teslim oldular, Müslüman göründüler.” dediği görülmektedir. Minkarî'nin (1990: 215-216) verdiği bu bilgi eğer doğru ise onun bu cevabı, tarafların söz konusu savaşa hangi duygu ve düşüncelerle katıldıklarını ortaya koymasından dolayı önemlidir.

Neticede Savaş, Muâviye'nin aleyhine seyrettiği halde Amr b. Âs'ın devreye soktuğu dâhiyane fikir dengeleri değiştirdi. Mızrakların ucuna asılan Mushaf, Hz. Ali'nin ordusunu durdurmaya yetti (Minkarî, 1990: 482; Dîneverî, 1995: 175). Ordusundaki mutaassıp ve düzensiz bir grubun ısrarıyla Muâviye'nin teklif ettiği tahkimi kabul etmek zorunda kaldı. Yapılan antlaşma neticesinde ertesi yıl Ezruh'ta toplanan hakemler, bir sonuca varmadan, hatta işi daha da zora sokarak dağıldılar. Muâviye'nin planı tutmuş, artık Hz. Ali'nin ordusunda birlik ve düzen kalmamıştı. Zafere ramak kala savaş durdurup onu tahkime zorlayan grup, bu sefer tahkime katıldığı için onu suçlamış ve ayrılarak ona karşı cephe almışlardı (Taberî, t.y.: 862.)

2.4. Nehrevân Savaşı

Siffin Savaşı sona erip tahkim metni hazırlandıktan sonra taraflar, belirledikleri hakemlerin bir sene sonra Ezruh'ta bir araya gelmelerini kararlaştırarak dağıldılar. Hz. Ali de Kufe'ye doğru hareket ederken daha önce kendisini tahkime zorlayanlardan bir grup bu sefer tahkime razı olduğu için ondan ayrılarak Harûra'ya geçtiler. İşin vehametini geç anlamış olan bu kişiler daha sonra Hariciler olarak adlandırılacaktır. On iki bin civarındaki bu grupla bizzat görüşen Hz. Ali, onları Kufe'ye dönmeye razı etti (Mes'ûdî, 1964: II, 405). Ancak ertesi sene Hz. Ali, tahkime üye gönderince onlar Kufe'den ayrılarak Nehrevân'a yerleştiler (Taberî, t.y.: 867-868).

Diğer yandan Hz. Ali, Ezruh'ta bir araya gelen hakemlerin ortak bir karara varmadan dağılmaları üzerine Muâviye'nin üstüne gitmek için tekrar hazırlıklara başladı. Nehrevân'a yerleşmiş olan isyancı grupla da kendilerine katılmaları için görüşmelerde bulundu. İkna olmayacaklarını anlayınca onları kendi hallerine bırakıp Şam'a doğru hareket etmeye karar verdi. Fakat bu sırada, Rasulullah'ın ashabından Abdullah b. Habbâb b. Eret ve hamile eşini boğazlayarak öldürdükleri haberi gelince, Muâviye'ye karşı hazırlanmış olduğu orduyu onların üzerine çevirmek zorunda kaldı (Dîneverî, 1995: 189-194; Taberî, t.y.: 869-870) Katilleri teslim etmeleri ve isyandan vazgeçip kendilerine katılmaları için yapılan bütün girişimler sonuçsuz kalınca savaş seçeneği devreye girdi. Çarpışmalar başlamadan önce Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin eline verdiği bayrağın altına sığınanlar ile savaş meydanından

çekip gidenlerin kurtulacağını ilan etti. Bunun üzerine yaklaşık bin kişi sancağın altına sığınırken beş yüz kadarı savaş alanını terk etti. Diğerleriyle yapılan kısa süreli çarpışmalardan sonra, kaçmayı başaran birkaç kişi dışında, hemen hepsi kılıçtan geçirildi (Belâzürî, 1996: III, 146-147; Dîneverî, 1995: 193).

Nehrevân savaşı, Haricilerin Hz. Ali ve ondan sonra iktidara gelenlere bir daha katılma ihtimalini ortadan kaldırdı. Saygı duydukları pek çok kişinin savaşta öldürülmesi uzun zaman hatırlanacak ve maktullerin hatırası onlar için isyana teşvik edici unsurlardan biri olacaktır. Nitekim burada öldürülenlerin öcünü alma arzusu daha sonra Hz. Ali'ye karşı düzenlenen suikastla neticelendi (Demircan, 1996a: 115). Nehrevân, aslında Hz. Ali'nin kendi askerleri arasında cereyan eden bir iç savaştır. Üstelik öldürülenlerin çoğu karşı tarafın yakın akrabalarıydı (Belâzürî, 1996: III, 148-149). Bu durum orduyu fazlasıyla yıprattı. Onun için savaştan sonra askerlerine dağılmalarını ve Şam seferi için hazırlanmalarını emrettiği halde başta Eş'as b. Kays olmak üzere ordu savaş gereçlerinin yıprandığı ve yorgun düştüklerini ileri sürerek Kufe'ye evlerine döndüler. Bir hafta içinde karargâhın kurulduğu Nuhayle'de hemen hemen hiç kimse kalmayınca o da evine dönmek zorunda kaldı (Dîneverî, 1995: 194-195; Taberî, t.y.: 873). İbnü'l-Hanefiyye, Hz. Ali'nin düştüğü bu zor durumu şöyle özetliyor: "Babam, Muâviye ve Şamlılarla savaşmak istiyordu. Onun için sancağını bağladı ve sefere çıkıncaya kadar onu çözmeyeceğine dair yemin etti. Ancak insanlar ondan yüz çevirdiler, görüş ayrılığına düştüler ve korktular. O da sancağını çözdü ve yaptığı yeminin kefareti verdi. Öyle ki bunu dört defa tekrarladı. Onun gördüğüm bu hali beni üzüyordu." (İbn Sa'd, t.y.: V, 93).

2.5. Hz. Ali'nin Ölümü ve Muhammed b. Hanefiyye'ye Vasiyeti

Mekke'de hac mevsiminde bir araya gelen bazı Hariciler, Nehrevân'da katledilen arkadaşlarını andılar. İslâm dünyasının içinde bulunduğu durumu müzakere ettiler. Toplantı neticesinde bütün yaşananların müsebbibi olarak gördükleri Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. Âs'ı öldürme kararı aldılar. Hz. Ali'yi Abdurrahman b. Mülcem, Muâviye'yi Burak b. Abdullah, Amr b. Âs'ı da Amr b. Bekir öldürecekleri (Belâzürî, 1996: III, 249; İsfahâni, 1987: 44). Hz. Ali'yi öldürmek üzere Kufe'ye giden Abdurrahman b. Mülcem, orada Katâm adlı bir kadınla evlendi. Kadın, Harici görüşüne sahip olup babası, kardeşi ve amcası Nehrevân savaşında Hz. Ali tarafından öldürülmüştü. (*el-İmâme*, 1413: I, 180; Dîneverî, 1995: 197). İbn Mülcem, bu kadının yardımcı olmaları için ayarladığı Verdân ve Şebîb ile birlikte kararlaştırılan günün sabah namazında pusu kurdular. Hz. Ali camiye girdiği sırada İbn Mülcem, "hüküm Allah'ındır ey Ali, senin değil!" diye bağırarak saldırıya geçti ve onu başından yaraladı (17 Ramazan 40 / 24 Ocak 661). İbn Mülcem, hemen yakalanıp etkisiz hale getirildi. Kaçmayı başaran Şebîb izini kaybettirdi. Verdân ise kaçtığı sırada hareketlerinden şüphelenen bir akrabası tarafından öldürüldü (Belâzürî, 1996: III, 253-254). Benzer şekilde suikasta uğrayan Muâviye yaralı olarak kurtulmuştu. Amr

b. Âs ise o gün hasta olduğu için yerine namaz kıldırmaya giden Hârice b. Huzâfe öldürülmüştü (Ya'kûbî, t.y.: II, 212).

Suikastın yaşandığı gece Muhammed b. Hanefiyye camide ibadetle meşguldü. O yaşananları şöyle anlatıyor: “Vallahi ben, Ali'nin vurulduğu gece büyük camide namaz kılıyordum. Kapıya yakın bir yerde durup namaz kılan çok sayıda Mısırlı adam vardı. Onların arasındaydım. Gece boyunca bıkmadan aralıksız kıyam, rükû ve secde edip duruyorlardı. Sonra Ali, sabah namazı için çıktı ve insanlar! Namaza, namaza! diye seslendi. Bilemiyorum, bu sözleri kapıdan çıktıktan sonra mı yoksa çıkmadan mı söyledi. Bir de baktım ki bir şey parladı ve ya Ali! Hüküm Allah'ındır, senin ve arkadaşlarının değil! diye bir ses işittim. Ardından bir kılıç gördüm, sonra bir daha!.. Sonra Ali'nin, adamı kaçırmayın! dediğini duydum. Her taraftan insanlar onun üzerine saldırdılar. Çok geçmeden İbn Mülcem'i yakalayıp Ali'nin yanına götürdüler. Ben de diğer insanlarla birlikte içeri girdim. Ali'nin, cana can! Eğer ben ölürsem beni öldürdüğü gibi onu da öldürün. Eğer sağ kalırsam, o zaman onun hakkındaki kararımı ben veririm, dediğini duydum.” (Taberî, t.y.: 895).

Bu hadiseden önce Muhammed b. Hanefiyye, İbn Mülcem'i görmüş ve hareketlerinden şüphelenmişti. Rivayete göre Hasan ve Hüseyin'le birlikte bir gün hamamda yıkanırken yanlarına İbn Mülcem girer. Hasan ve Hüseyin, ondan rahatsız olup endişelenirler. Fakat İbnü'l-Hanefiyye, “bırakın onu. Yemin ederim ki onun sizden istediği bundan daha büyük bir şeydir.” diyerek onları yatıştırır (İbn Sa'd, t.y.: III, 35). Bu şekilde İbn Mülcem'le tanıştığı söylenen Muhammed b. Hanefiyye, derdest vaziyette babasının yanında onu gördüğünde, “ben, bugün onu hamamda yanımıza girdiğinden daha çok tanıyor değilim.” şeklinde tepkisini ortaya koymuş ve onun böyle büyük bir hadiseye sebebiyet verebileceğini daha önceden tahmin ettiğini ifade etmiştir (Belâzürî, 1996: III, 254). Aslında İbn Mülcem'in kılıcını zehirlediği ve suikast hazırlığında olduğu ihbarı Hz. Ali'ye ulaşmıştı. Fakat İbn Mülcem'i çağırıp kılıcını zehirlemesinin sebebini sorduğunda, “benim ve senin düşmanın için” şeklinde bir cevap verince onu serbest bırakmıştı (Nüveyrî, t.y.: X, 212).

Ölüm döşeğindeki Hz. Ali'ye şayet vefat ederse Hz. Hasan'a biat edip etmemeleri konusu soruldu. O da olumlu veya olumsuz bir şey söylemek istemediğini ifade etti. Akabinde Hasan ve Hüseyin'i yanına çağırıldı. Onlara Allah'tan korkmalarını, haktan ayrılmamalarını, dünya hayatına aldanmamalarını, zalimin karşısında mazlumun ise yanında olmalarını ve Kur'an'la amel etmelerini tavsiye etti. Muhammed b. Hanefiyye'ye baktı ve “kardeşlerine yaptığım vasiyeti duydun mu?” diye sordu. O da “evet” deyince “ben, aynısını sana da tavsiye ediyorum. Ayrıca kardeşlerine saygılı olmanı vasiyet ediyorum. Çünkü onların üzerindeki hakları büyüktür. Onlardan habersiz hiçbir şey yapma.” dedi. Sonra Hasan ve Hüseyin'e dönerek ona sahip çıkmalarını vasiyet etti ve “o sizin öz kardeşinizdir, babanızın oğludur. Babanızın

onu ne kadar sevdiğini unutmayınız.” diyerek ona karşı beslediği sevgi ve muhabbeti vurguladı (Taberî, t.y.: 896; İbnü'l-Esir, t.y.: 461; İbn A'sem, 1992: I, 508; İbn Ebî'l-Hadîd, 1995: XX, 445).¹

Hız. Ali, suikasta uğradıktan iki gün sonra hayata gözlerini yumdu (Ya'kûbî, t.y.: I, 213). Muhammed b. Hanefiyye, Hız. Hasan, Hız. Hüseyin ve Abdullah b. Cafer'le birlikte cenazeyi yıkadılar, kefenleyip defnettiler. Haricilerin, cenazeye zarar vermesinden korkulduğu için daha insanlar sabah namazından çıkmadan gizli bir şekilde defnedildi (Belâzürî, 1996: III, 257).

3. Hız. Hasan İle İlişkisi

3.1. Hız. Hasan'a Biat

Hız. Ali'nin vefatından iki gün sonra Hız. Hasan'a biat edildi (Mes'ûdî, 1964: III, 4;). Rivayete göre ona ilk biat eden Kays b. Sa'd b. Ubadeydi. Kays, Hız. Hasan'ın yanına gelerek, “uzat elini! Allah'ın Kitabı, Peygamberinin sünneti ve isyancılarla savaşmak üzere sana biat edeyim.” deyince Hız. Hasan, “Allah'ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti üzerine biat et. Çünkü bunlar, her şarttan önce gelir.” şeklinde cevap verdi (Taberî, t.y.: 899;). Böylece barış yanlısı tavrını daha işin başında ortaya koymuş oldu. Aynı şekilde bazı Kufeliler, “isyancı Şam ehliyle savaşmak” şartıyla ona biat etmek istemiş; fakat o, “savaş yapacağı kişilerle savaşmak, barış yapacağı kişilerle barış yapmak” şartıyla biat etmelerini istemişti. Bu tavrını beğenmeyen Kufeliler, Hız. Hüseyin'in yanına gitmiş ve ona biat etme teklifinde bulunmuşlardı. Ancak onların bu teklifi kabul görmeyince tekrar Hız. Hasan'a dönerek ona biat etmek zorunda kalmışlardı (*el-İmâme*, 1413: I, 84-85). Her ne kadar bunlar, Şamlılarla savaşmaya istekli görünse de işin iç yüzü aslında öyle değildi. Nitekim daha sonraları savaş durumu ortaya çıktığında Hız. Hasan'a çıkardıkları zorluklar bu tezi doğrular niteliktedir.

Hız. Hasan, göreve geldikten sonra yönetim konusunda her hangi bir değişiklikte bulunmadı. Babasının atamış olduğu görevlileri yerinde bıraktı. Yaklaşık üç ay her hangi bir hareketlilik yaşanmadı. Muâviye ise Hız. Ali'nin vefatından sonra onun yerine Hasan'ın geçtiğini öğrenince onun tecrübesizliğini fırsat bilerek hemen savaş hazırlıklarına başladı. Oysa Hız. Hasan, Muâviye'ye biat çağrısında bulunduğu mektubu götüren elçi söz konusu hazırlıkları görüp durumu ona bildirdiği halde Muâviye harekete geçip kendilerine yaklaştığı haberini alıncaya kadar herhangi bir girişimde bulunmadı. Bu haberin ardından harekete geçen Hız. Hasan, askerlerini topladı ve hemen savaş hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkmalarını emretti. Fakat onlardan olumlu bir tepki almadı. Ordu, ancak Adî b. Hatem gibi kişilerin gayretleriyle harekete geçebildi (Belâzürî, 1996: III, 279-281). Hız. Hasan, öncelikle Ubeydullah b. Abbâs'ın emrine verdiği on bin kişilik bir süvari birliğini önden gönderdi. Kendisi de büyük bir orduyla Kufe'den ayrılarak yola çıktı. Medâin bölgesinin

Sâbât mevkiine ulaştığında burada konakladı. O sırada askerlerine hitaben yaptığı bir konuşmada kimsenin kanını haksız yere akıtma peşinde olmadığını, birlik ve beraberlikte hayır olduğunu ve onların hayrını düşündüğünü ifade ederek emirlerine karşı gelmemelerini tavsiye etti. Askerler, onun bu konuşmasını Muâviye ile anlaşma yapmak arzusunda olduğu şeklinde yorumlayarak çadırına saldırıp yağmaladılar. Üstündeki cübbe ile altındaki seccadeyi bile çekerek aldılar ve onu kötü bir şekilde hırpaladılar (Dineveri, 1995: 200; İbn A'sem, 1992: II, 7). Olayın ardından yoluna devam eden Hz. Hasan, çok geçmeden bu sefer suikasta maruz kaldı. Haricî görüşlü olduğu söylenen Cerrâh b. Sinan, yolda pusu kurmuştu. Önünden geçtiği sırada Hz. Hasan'a saldırmış ve "baban gibi sen de kâfir oldun!" diyerek bacağına hançeri saplamıştı. Ağır bir şekilde yaralanan Hz. Hasan, tedavi edilmek üzere Medâin şehrine taşındı. Şehrin başında Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafi'nin amcası Sa'd b. Mes'ûd bulunuyordu. Hz. Ali tarafından buraya atanmıştı. Hz. Hasan, bu sefer başka bir ihanetle karşı karşıya kaldı. Muhtâr, amcasına yaralı durumdaki Hz. Hasan'ı Muâviye'ye teslim etme teklifinde bulunmuş, fakat o bu teklifi reddetmiş ve sert bir şekilde onu kınamıştı (Belâzürî, 1996: III, 282-283).

İki veya üç ay içinde gerçekleşen bu olaylar sırasında Muhammed b. Hanefiyye'nin nasıl bir yol izlediği konusunda kaynaklarda her hangi bir kayda rastlamadık. Fakat ailenin bir ferdi olarak onun, Hz. Ali'nin vefatından sonra başa geçeceği beklenen Hz. Hasan'a biat ettiğini tahmin etmek zor değildir. Hz. Hasan'a yönelik söz konusu saldırılar sırasında da Hz. Hüseyin ile birlikte onun yanında olmalıdır.

3.2. Hz. Hasan'ın Muâviye ile Anlaşması

Hz. Hasan'da da savaş isteği yoktu (Taberî, t.y.: 900). Müslümanları sonu gelmez kanlı bir maceraya sürüklemek istemiyordu (Muhîb, 1983: 139). Kendi askerleri tarafından kendisine karşı yapılan saldırı ve suikast girişimi de buna eklenince Muâviye ile anlaşmaya karar verdi (Mes'ûdî, 1964: III, 9). İki taraf arasındaki karşılıklı mektuplaşma ve dolaylı görüşmeler neticesinde bir takım şartlarla Muâviye'ye hilâfeti teslim etmeyi kabul etti. Bu şartların ne olduğu konusunda kaynaklarda muhtelif rivayetler bulunmaktadır (Belâzürî, 1996: III, 286-287; Dineveri, 1995: 202; İbn A'sem, 1992: II, 9-11; Taberî, 1979: 205; İbn Kesîr, 1997: V, 497). Bu rivayetler dikkate alındığında söz konusu şartları şu şekilde sıralamak mümkündür (Kapar, 1998: 39-40; Demircan, 1996b: 75-85):

1. Kufe beytülmalî Hz. Hasan'a verilecek.
2. Hz. Hasan'a beş milyon dirhem para verilecek.
3. Dârebercerd bölgesinin haracı da Hasan'a verilecek.
4. Hz. Ali, minberlerde lanetlenmeyecek.
5. Muâviye, kendisinden sonra veliaht tayin etmeyecek; ya Hz. Hasan halife olacak veya iş Şûrâ'ya havale edilecek.

6. Hz. Hüseyin'e de iki milyon dirhem para verilecek.
7. Hz. Hasan'a ailesine ve taraftarlarına emân verilecek.
8. Allah'ın kitabı, Rasulullah'ın sünneti ve önceki halifelerin yolundan gidilecek.

Hz. Hasan, dolaylı görüşmelerin ardından varılan anlaşmayı kabul ettikten sonra Kufe'de Muâviye ile bir araya geldi ve ona biat etti (Belâzürî, 1996: III, 287). Böylece yaklaşık altı ay süren hilâfet dönemi sona ermiş oldu (41/661). Muâviye ile anlaşmaya vardığını ve hilâfeti ona teslim edeceğini duyurduğunda ise sert tepkilerle karşılaşmıştı. Fakat o, bütün eleştirilere karşı koymuş ve verdiği karardan dönmemiştir. Hz. Hüseyin'in "Allah aşkına! Muâviye'nin davasını tasdik edip babanın davasını mı yalanlıyorsun?" sözlerine karşılık, "ben işin mahiyetini sizden daha iyi biliyorum." şeklinde cevap vermiş ve onu susturmuştur (Taberî, t.y.: 900). Yine "Müminlerin yüzkarası!" şeklindeki ağır sataşmalara, "yüzkarası olmak, ateşten hayırlıdır!" karşılığını vermiştir (İbn Kesir, 1997: V, 529).

Bu süreçte Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Hüseyin'le birlikte hareket etmiş ve anlaşmaya karşı rahatsızlığını ortaya koymuştur (İbn Abdірabbih, 1969: I, 475). Fakat Hz. Hasan'ın verdiği karardan geri adım atmaması üzerine Kufe'de onunla birlikte Muâviye'ye biat etti. Daha sonraki dönemlerde karşılaşacağı fitne hareketlerine karşı Hz. Hasan'ın burada ortaya koyduğu tavrı benimseyecektir. Aslında Hz. Hasan, daha Hz. Osman isyancılar tarafından kuşatıldığı sırada Hz. Ali'ye Medine'yi terk edip Mekke'ye sığınmasını, kenara çekilerek halkı kendi haline bırakmasını tavsiye etmişti. Bu düşüncesini Cemel Savaşı öncesinde de dile getirmiş ve ondan Müslümanları çatışma ortamından uzak tutmasını istemişti (Belâzürî, 1996: III, 17). Bu sefer kendisi, hilâfet makamına geçince Müslümanların içine sürüklendiği büyük bir savaşa ramak kala bu düşüncesini hayata geçirmişti. İktidarı Muâviye'ye devretmesi bunun neticesiydi. Bütün bunlar yaşanırken Muhammed b. Hanefiyye, yaşananları muhakkak ibret nazarıyla izlemiştir. Zira daha sonraki süreçte o da tıpkı Hz. Hasan gibi "tek bir Müslümanın kanını dökmektense saltanatı kaybetmeyi" tercih edecektir (İbn Asâkir, 1997: LIV, 347).

3.3. Hz. Hasan'ın Ölümü ve Muhammed b. Hanefiyye'ye Vasiyeti

Hz. Hasan, Muâviye'ye iktidarı devrettikten sonra aralarında Muhammed b. Hanefiyye ve diğer kardeşlerinin de bulunduğu (İbn Tiktakâ, 1418: 324) aile fertleriyle birlikte Kufe'yi terk ederek Medine'ye gitti ve oraya yerleşti (Taberî, t.y.: 902). Hz. Hasan, 49/669 yılında vefat edinceye kadar Medine'de siyasetten uzak bir hayat yaşadı (İbn Kesir, 1997: V, 533). Dineveri'nin (1995: 205) anlattığına göre Hz. Hasan, rahatsızlanıp durumu ağırlaştığı zaman Muhammed b. Hanefiyye, kendisine ait bir köyde oturuyordu. Hz. Hasan haber göndererek onu yanına çağırdı. Durumdan haberdar edilince telaşla yola çıktı ve hemen Hz. Hasan'ın yanına girdi. Kendisi, onun soluna Hz. Hüseyin de sağına oturdu. Hz. Hasan, gözlerini açtığında

onları yanı başında görünce Hz. Hüseyin'e şöyle dedi: "Kardeşin Muhammed hakkında sana hayır tavsiye ediyorum. Zira o iki göz arasındaki deridir." Sonra İbnü'l-Hanefiyye'ye de "Hüseyin hakkında da sana vasiyetimdir. Ona destek ve yardımcı ol!" dedi. Ardından, "beni dedemin yanına defnedin. Eğer engellenirseniz o zaman beni, Bakî'ye defnedin." dedi ve çok geçmeden vefat etti.

Vefatından sonra vasiyeti yerine getirilmek üzere cenazesi Rasullullah'ın yanına defnedilmek istendiğinde ise başta Mervân b. Hakem olmak üzere Emevî ailesi buna engel oldular. Hz. Osman'ın orada defnedilmeyip Bakî'nin üçra bir köşesine defnedilmesine misillemede bulunuyorlardı. Bunun üzerine naaşı Bakî mezarlığına götürüldü. Cenaze namazını adet olduğu üzere şehrin valisi Said b. el-As kıldırdı (Belâzürî, 1996: III, 297-298; İsfahânî, 1987: 81; İbnü'l-Esir, t.y.: 480). Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Hüseyin ve Ubeydullah b. Abbâs'la birlikte cenazeyi kabre indirdi (Bürri, 1983: II, 209). Kabrin başında gözyaşı dökerek ağlayan İbnü'l-Hanefiyye, duygu dolu bir konuşma yaptı: "Nasıl ki hayatın mutluluk veriyor idiye, ölümün de o kadar acı veriyor. Kefenin sardığı ruh, ne güzel ruhtur. Nasıl öyle olmasın ki? Sen hidayet zirvesisin, takva ehlinin halefisin, Ashab-ı Kisâ'nın beşincisisin. Hak eli, seni takva ile doyurmuş. İmanın göğsü, seni emzirmiş. Sen, İslâm'ın kucığında büyüdün. Hayatın da ölümün de güzeldi, her ne kadar ayrılığın bize ağır gelse de. Allah sana rahmet etsin, ey Ebû Muhammed!" (Ya'kûbî, t.y.: II, 225; Mes'ûdî, 1964: III, 7; İbn Asâkir, 1997: XIII, 296-297).

4. Hz. Hüseyin İle İlişkisi

4.1. Kerbela Sürecine Kadarki Durum

Muhammed b. Hanefiyye, Kufe'de Muâviye'ye biat edildikten sonra kardeşleri ile birlikte Medine'ye gitmişti. Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin burada şehir merkezine yerleştiği halde onun kendi başına hareket ederek köye yerleştiği görülmektedir (Dineverî, 1995: 205). Kardeşleri Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e karşı gayet saygılı olup onların sözlerini dinlerdi (Kalkaşendî, 1984: 143). Fakat bazen babalarının vasiyetine rağmen kardeşleri tarafından dışlandığı ve aralarında kırgınlıkların vaki olduğu söylenmektedir. Rivayete göre bir gün onların yanına giderek "siz, beni babamın mirasından mahrum bıraktınız. Ben, Peygamberin soyundan olmasam bile babanızın çocuğuyum." diye serzenişte bulunmuştur (*Ahbâr*, 1971: 184; İbn Tiktakâ, 1418: 324). Başka bir seferinde de Hz. Hüseyin'le tartışmaya girmiş ve küserek ayrılmışlardı. Ancak o, bu kırgınlığın uzamasına fırsat vermemek için bir mektup yazarak "babamla babam Ali'dir. Annem, Benî Hanîfe'den bir kadın olup kavmi içindeki şerefi inkâr edilemez. Fakat senin annen, Rasullullah'ın kızı Fatıma'dır. Dolayısıyla sen, benden daha üstünsün. Bize gel, gönlümüzü al." demiş ve böylece birbirlerinin gönlünü alarak barışmışlardır (İbn Asâkir, 1997: LIV, 333).

Bilindiği gibi Hz. Hüseyin, Muâviye ile yapılan anlaşmaya en sert tepki gösterenlerden biriydi. Hatta Hz. Hasan, onu hapsedmekle tehdit etmişti. O da Hz. Hasan'ın iktidarı devretmeye kararlı olduğunu görünce artık ses çıkarmamıştı. Üstelik onunla birlikte Muâviye'yi ziyaret ederek ikramlarını kabul etmişti (İbn Kesir, 1997: V, 656) Hz. Hasan vefat edince Kufeliler, ona mektuplar göndermeye başladılar. Muâviye'ye isyan etmesini teklif ediyorlardı. Fakat o, söz konusu mektuplara verdiği cevapta kendisine yapılan teklifleri reddediyordu. Muâviye hayatta olduğu sürece böyle bir şeye yanaşmayacağını söylüyordu (Dîneverî, 1995: 205). Ancak Kufeliler daha ileri giderek onu ikna etmek için bizzat Medine'ye kadar gittiler. Aynı teklifleri doğrudan ona arz ettiler. O ise verdiği karardan dönmüyor ve yapılan teklifleri reddetmeye devam ediyordu.

İşte bu noktada ilginç bir gelişmenin yaşandığı görülmektedir. Hz. Hüseyin'den ümidini kesen Kufeliler, bu sefer Muhammed b. Hanefiyye'nin kapısını çalıyorlar ve ona kendileriyle beraber isyan etme teklifinde bulunuyorlar. Ancak o da gelen talepleri kabul etmediği gibi durumu Hz. Hüseyin'e iletmişti. Hz. Hüseyin de Kufelilerin kendilerini kullanarak menfaat elde etme peşinde olduklarını söylemiş ve onlara karşı dikkatli olmaları gerektiğini vurgulamıştı (İbn Asâkir, 1997: XIV, 205). Bu yaşananlar Kufelilerin istikrarsızlığını ve asıl amaçlarını göstermesi açısından önemlidir. Eğer anlatılanlar doğruysa, İbnü'l-Hanefiyye artık halife adaylarından biri sayılmaktadır. Ancak o, böyle bir şeyi düşünmediği gibi durumdan kardeşini haberdar ederek ona olan bağlılığını bir şekilde ortaya koymuştur.

4.2. Hz. Hüseyin'in Medine'den Çıkışı

Yezid b. Muâviye, 60 yılının Recep ayında babasının ölmesinden sonra yeni halife olarak iktidara geçti. İlk icraatı Medine valisine yazdığı bir mektupla halktan biat istemek oldu. Rivayete göre, mektuba iliştirdiği ufak bir notta özellikle Hüseyin b. Ali ile Abdullah b. Zübeyr'in biatının alınmasını, direnmeleri halinde boyunlarının vurulmasını emrediyordu (Ya'kûbî, t.y.: II, 242). Bu emir üzerine Medine valisi Velid b. Utbe, hemen Hz. Hüseyin ile Abdullah b. Zübeyr'i yanına çağırdı. Hz. Hüseyin, valinin yanına gitti. Onunla yaptığı görüşme sonucunda ertesi gün halka açık bir şekilde biat etmek istediğini bildirdi (İbn Asem, 1992: II, 79). Abdullah b. Zübeyr ise valinin yanına gitmedi. Gece karanlığı çökünce Medine'den ayrılıp Mekke'ye doğru yola çıktı (Dîneverî, 1995: 211).

Hz. Hüseyin'in, Abdullah b. Zübeyr'le birlikte aynı gece Medine'den çıktıkları yönündeki rivayetlerin yanı sıra (Ya'kûbî, t.y.: II, 242; Taberî, t.y.: 971) onun ertesi gün Muhammed b. Hanefiyye hariç bütün aile fertleriyle birlikte yola çıktığı yönünde haberler de bulunmaktadır (Dîneverî, 1995: 211; İbnü'l-Esîr, t.y.: 501). İbn Asem'in (1992: II, 82-83) anlattığına göre, Hz. Hüseyin, ertesi gün gelişmeleri takip etmek üzere evinden dışarı çıkarken karşılaştığı Mervân'la tartışmaya girmiş ve o gün de biat etmemek için onu oyalamıştı. Yönetimin, Medine'den kaçan Abdullah

b. Zübeyr'i yakalamakla meşgul olması da Hz. Hüseyin'e zaman kazandırdı (Taberî, t.y.: 971). Ayrıca Medine valisi Velid b. Utbe, ona göz yumuyor, hatta kaçmasını istiyor gibiydi. Nitekim Hz. Hüseyin'in Medine'yi terk ettiği haberi geldiği zaman valinin buna sevindiği söylenmektedir (İbn A'sem, 1992: II, 84).

Akşam olunca Hz. Hüseyin, Rasulullah'ın kabrini ziyaret gitmiş ve gece yarısına kadar orada kalmıştı. Evine dönerken de Muhammed b. Hanefiyye ile karşılaşmıştı (İbn A'sem, 1992: II, 85). Hz. Hüseyin'in Medine'den ayrılma hazırlığında olduğunu anlayınca ona bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Aralarında geçen konuşmada İbnü'l-Hanefiyye, ona duyduğu sevgi ve saygıyı vurgulayarak söze başlıyordu. Mümkün olduğu kadar Yezîd ve onun görevlilerinden kendisini korumasını, çevreye davet mektupları göndererek insanları kendisine biat etmeye çağırmasını tavsiye ediyordu. Eğer biat ederlerse maksadın hâsıl olacağını, yok eğer biat etmezlerse bunun kendisinden bir şey eksiltmeyeceğini, aksi takdirde her hangi bir yere gider de halkın bir kısmı onun yanında diğer bir kısmı da karşısında yer alır ve bir çatışma söz konusu olursa ilk önce onun isabet almasından, sonuçta kanının dökülmesinden ve ailesinin perişan olmasından korktuğunu ifade ediyordu. Nereye gitmesi gerektiğini sorması üzerine öncelikle Mekke'ye gitmesini, eğer tutunabilirse buranın onun için daha iyi olacağını, aksi takdirde Yemen'e gitmesini, orada da tutunamazsa dağlara çekilmesini ve gerekirse istikrar sağlanıncaya kadar diyar diyar dolaşarak ihtilaftan uzak durmasını tavsiye ediyordu (Belâzürî, 1996: V, 317-318; Taberî, t.y.: 971-972; İbn A'sem, 1992: II, 86). İbnü'l-Hanefiyye'nin bu tavsiyesi, daha sonraki gelişmeler göz önüne alındığında onun ne kadar ileri görüşlü olduğunu göstermektedir. Ayrıca, gidilebilecek yerleri sayarken o bölgenin birtakım özelliklerini dile getirmesi, onun İslâm coğrafyasını ve söz konusu bölgelerin sosyo-politik özelliğini ne derece yakından tanıdığını ortaya koyması açısından önemlidir.

İbn A'sem'in (1992: II, 87-88) aktardığına göre Hz. Hüseyin, bu tavsiyelerinden dolayı Muhammed b. Hanefiyye'ye teşekkür etmiş ve Yezîd'e biat etmesinin kesinlikle söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Mekke'ye gitmeye karar verdiğini, kardeşleriyle birlikte bu yolculuk için hazırladıklarını anlatmış ve onunla vedalaştığı sırada bir kâğıtla kalem getirterek ona vasiyetname niteliğinde bir mektup yazmıştı. Rivayete göre mektupta şöyle diyordu: "Ben, ne şımarıklıktan ne de kötülük yapmak, zulmetmek veya fesat çıkarmak için çıkıyorum. Ben, sadece, dedem Muhammed'in ümmetinin kurtuluş ve esenliği için çıkıyorum. İyiliği emretmek, kötülükten de sakındırmak istiyorum." Ardından da "Rasulullah, Ali ve Hulefa-i Raşidinin sîreti üzere" hareket edeceğini ifade ederek isyan gerekçesini ve bu süreçte takip edeceği metodu açıklıyordu.

Burada cevabı aranması gereken soruların olduğu açıktır. Hz. Hüseyin, diğer kardeşleri ve çocukları ile birlikte Medine'den çıktığı halde neden Muhammed b. Hanefiyye'yi beraberinde götürmemişti? Veya Muhammed b. Hanefiyye niçin

onunla birlikte gitmemiş, hatta böyle bir teklifte dahi bulunmamıştı? Cevap olarak kaynaklarda farklı gerekçelerin ileri sürüldüğünü görüyoruz. Mesela İbn A'sem'in (1992: II, 88) eserinde, Hz. Hüseyin'in ondan uygun görürse Medine'de kendisi için casusluk yapmasını istediği şeklinde bir bilgiye yer verilmiştir. Ayrıca onun hasta olduğu ve bu nedenle Hz. Hüseyin'e isyanı sürecinde katılmadığı söyleniyor (Kalkaşendî, 1984: 143; Meclisi, 1983: XLII, 110). Başka bir sebep ise onun çolaklığıdır: Rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye, Hz. Hüseyin'e bir zırh hediye etmiş, fakat bu zırhın ona dört zira uzun gelmesi üzerine eliyle tutup bu fazlalığı koparmış, bunun üzerine ona nazar değmiş ve eli felç olmuştu. Bu yüzden eli kılıç tutmayınca Hz. Hüseyin'le birlikte yola çıkamamıştır (Atiyye, 1962: 137). Ancak bu gerekçeler, pek gerçekçi görünmemektedir. Aslında, Muhammed b. Hanefiyye'nin Hz. Hüseyin'le görüş alışverişinde bulunurken kullandığı cümlelere dikkatle bakıldığında söz konusu gerekçeyi anlamak mümkündür. Hz. Hüseyin'in nereye gitmesi gerektiği sorusuna verdiği cevapta ona istikrar sağlanıncaya kadar dağlara çekilmesini, bir nevi kenarda bekleyerek işi olurluna bırakmasını tavsiye ediyordu. Nitekim benzer bir davranışı daha önce Hz. Hasan'ın da sergilediğini görüyoruz. Hz. Ali, halife seçildikten sonra Muâviye'nin ona biat etmemesi üzerine savaş kararı almış, Hz. Hasan da onunla yaptığı görüşmede bu işten el çekmesini ve insanları kendi haline bırakmasını tavsiye etmişti. Neticede Hz. Hüseyin, bir belirsizlikle karşı karşıya idi. Muhammed b. Hanefiyye de bu belirsiz ortamda sonu belli olmayan bir yola girerek risk almak istemiyordu. Daha sonraki dönemlerde sıkça rastlayacağımız "ihtilaf çıkarmama" prensibi gereği Hz. Hüseyin'le birlikte yola çıkmayı düşünmediği gibi mevcut yönetim aleyhinde bir faaliyete girişmesi de söz konusu değildi.

4.3. Hz. Hüseyin'in Mekke'den Çıkışı ve Kerbela Hadisesi

Yezîd'e biat etmemek için Medine'den kaçan Hz. Hüseyin, 3 Şaban 60 (9 Mayıs 680) tarihinde Mekke'ye giriş yaptı. Dört ay boyunca burada kaldığı süre zarfında halkın büyük ilgisine mazhar oldu (Belâzürî, 1996: III, 371; İbn A'sem, 1992: II, 89). O sırada onun Yezîd'e biat etmediğini ve bu yüzden Mekke'ye kaçtığını haber alan Kufeliler harekete geçtiler. Gönderdikleri elçiler ve çuvallar dolusu mektuplarla onu Kufe'ye gelip başlarına geçmeye davet ediyorlardı. Hz. Hüseyin, taleplerin giderek artması üzerine durum tespiti için Müslim b. Akîl'i Kufe'ye gönderdi. Kufe'de ilgiyle karşılanan Müslim, şehrin valisi Numan b. Beşir'in ılımlı siyasetini fırsat bilerek kısa zamanda etrafına büyük bir kitle toplamayı başardı. Akabinde Hz. Hüseyin'e mektup yazarak Kufe'ye gelmesinde bir sakınca olmadığını bildirdi (Dîneverî, 1995: 21-213).

Hz. Hüseyin, gelen olumlu haberler üzerine Kufe'ye gitmeye karar verdi. Zilhicce ayının sekizinde, Terviye günü hac ibadetini tamamlamadan Mekke'den ayrıldı (Belâzürî, 1996: III, 371). Diğer yandan Müslim b. Akîl'in Kufe'deki faaliyetlerinden haberdar edilen Yezîd, vali Numan b. Beşir'i azledip yerine Ubeydullah b. Ziyâd'ı

atadı. Yeni vali, bölgede sert bir politika izledi. Öncelikle Müslim'i himaye eden şehrin ileri gelen şahsiyetlerinden Hânî b. Urve'yi öldürdü. Böylece halka gözdağı vermek suretiyle onu destekleyen kitleyi sindirdi. Müslim'in etrafında kaçmak için kendisine yol gösterecek tek kişi bile kalmadı. Sonunda çaresiz vaziyette yaşlı bir kadının evine sığındı. Ancak çok geçmeden ev sahibinin oğlu tarafından ihbar edildi. Yaka paça çıkarıldığı sarayın damında herkesin gözleri önünde başı kesilerek öldürüldü (Dîneverî, 1995: 214-223).

Bu süreçte başta Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer olmak üzere birçok kişinin Hz. Hüseyin'e Kufe'ye gitmemesini önerdiğini görüyoruz. Ancak Hz. Hüseyin, bütün ısrarlara rağmen yapılan hiçbir uyarıyı dikkate almadı (Belâzürî, 1996: III, 373-375) Haremin sükûnet ve emniyeti, onu bir güven ortamına sokmuştu. Müslümanların etrafında toplanıp hürmet göstermesi onu umutlandırıyordu. Bundan dolayı Emevilerden gelebilecek tehlikeden uzak olduğu zehabına kapılmıştı (Şeybânî, 1417: 515). Kufe'ye gitmekte kararlı olan Hz. Hüseyin, Medine'deki yakınlarına haber göndererek kendisine katılmalarını istedi. Sayıları on yediyi bulan bu gruba Muhammed b. Hanefiyye de katılarak Mekke'de Hz. Hüseyin'e yetişti. O da diğerleri gibi Kufe'ye gitmemesini istedi ve böyle bir hareketi başlatmak için şartların uygun olmadığını hatırlattı. Ancak onu da dinlemedi. Bunun üzerine çocuklarını alıkoyup hiçbirisinin onunla birlikte gitmesine müsaade etmedi. Bu davranışı, Hz. Hüseyin'in zoruna gitmiş olacak ki "benim vurulacağım yerden çocuklarını mı esirgeyip koruyorsun?" diyerek sitem etti. O da "ne senin vurulmanı, ne de onların vurulmasını isterim. Hem senin vurulman bize daha ağır gelir!" karşılığını vererek onun yanlış yaptığını açık bir şekilde ortaya koydu (İbn Asâkir, 1997: XIV, 211-212; İbn Kesir, 1997: V, 671). Öyle anlaşılıyor ki İbnü'l-Hanefiyye, Hz. Hüseyin'in çoluk çocuğuyla birlikte mutlak bir sona doğru gittiğini düşünüyordu. Onun için bir yandan ona gitmemesi için yalvarırken, diğer yandan ne kendisi onunla birlikte gitmiş ne de çocuklarına bu konuda müsaade etmiştir. Diğer yandan Hz. Ali'nin çocukları arasında Hz. Hüseyin'den sonra halife olabilecek konum ve kapasitedeydi. Daha sonraki dönemlerde görüleceği gibi kendisini bu konuda yeterli görüyordu. İşte bu noktada Hz. Hüseyin, çoluk çocuğu ve hemen hemen diğer bütün kardeşleriyle yola çıktığı halde, acaba başlarına bir iş gelirse Hz. Ali soyundan halife olabilecek birinin geride kalması gerektiğini mi düşünüyordu sorusu akla gelmektedir.

Taberî'nin (t.y.: 991) naklettiği bir rivayete göre Hz. Hüseyin Mekke'den çıktığı sırada Muhammed b. Hanefiyye Medine'de bulunuyordu. Hz. Hüseyin'in Kufe'ye doğru yola çıktığı haberini aldığı anda son derece üzülmüş ve gözyaşlarına hâkim olamamıştı. Öyle ki abdest aldığı kaba dökülen damlaların sesi duyuluyordu.

Neticede Kufe'deki gelişmelerden habersiz bir şekilde yola çıkan Hz. Hüseyin, daha sonra Müslim'in öldürüldüğü ve Kufe'deki atmosferin aleyhine döndüğünü öğrendiği halde yoluna devam etti. Muhtemelen Peygamber torunu olması hasebiyle

kendisine dokunulmayacağını düşünüyordu (İbnü'l-Esîr, t.y.: 509). Gerçekten de Ubeydullah b. Ziyâd'ın gönderdiği Hurr b. Yezîd komutasındaki öncü birlik onu gözetim altında tutmakla birlikte herhangi bir saygısızlıkta bulunmamış, hatta ona hürmet gösterip arkasında namaz kılmışlardır (Taberî, t.y.: 994). Ancak Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs komutasındaki orduyla Kerbelâ'da karşı karşıya geldiğinde, "ben, Peygamberinizin kızının oğlu değil miyim?" şeklindeki sitemlerine rağmen (Taberî, t.y.: 1003), Yezîd'e biat etmemekte ısrar edince dört bin kişilik orduya karşı girdiği çatışmada beraberindeki 72 kişiyle birlikte, 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde, feci şekilde katledildi (Demircan, 1996b: 221-285; Demircan, 2015; Gürbüz, 2012: 129-146; Köksal, 1984; Yüksel, 2001: 72-92).

4.4. Kerbelâ Faciasına Karşı Muhammed b. Hanefiyye'nin Tepkisi

Hız. Hüseyin'in öldürülmesi, İslâm dünyasında büyük üzüntüye yol açtı. Öyle ki Yezîd'in bile bu olay karşısında üzüldüğü ve gözyaşlarına hâkim olamadığı söylenmektedir. Hatta Hız. Hüseyin'in başı getirilip önüne konulduğu zaman, "yazıklar olsun size! Hüseyin'i öldürmeden de rızamı kazanabilirdiniz. Allah, İbn Mercane'ye lanet etsin! Vallahi eğer ben onun karşısına çıksaydım onu affederdim. Allah, Ebû Abdullah'a rahmet etsin." şeklinde tepki göstermiştir (Dineveri, 1995: 239-240). Bilindiği gibi Ubeydullah b. Ziyâd, katliamdan kurtulan Ali b. Hüseyin'i zincire vurarak esir alınan kadın ve çocuklarla birlikte Şam'a göndermişti. Onların bu perişan halinden oldukça etkilendiği söylenen Yezîd, olanlardan dolayı üzüntüsünü ifade ederek Ubeydullah'ı suçlamış ve "eğer onunla bir akrabalık bağımız olsaydı, size bunu yapmaz ve sizi bu halde göndermezdi!" demiştir (Taberî, t.y.: 1015-1016). Rivayete göre esirlere oldukça iyi davranmış, Ali b. Hüseyin'i sofrasına kabul etmiştir. Ayrılacakları sırada onlara bir takım hediyeler vererek gönüllerini almaya çalışmış ve bir müfreze eşliğinde onları güvenli bir şekilde Medine'ye ulaştırmıştır (Taberî, t.y.: 1016).

Hız. Hüseyin'in öldürüldüğü haberi, Mekke ve Medine'ye ulaştığında halkın arasında büyük bir üzüntüye yol açtı. Birçok kişi Hız. Hüseyin'in katillerine lanet okuyarak olaya sert tepki gösterdi (Kureşî, 1983: III, 394-401, 418-430). Hasan el-Basrî, olaydan duyduğu üzüntü nedeniyle ağlamış ve "Peygamberinin oğlunu öldüren ümmet ne kadar alçaktır!" şeklinde halkın duygularına tercüman olmuştu (Belâzürî, 1996: III, 425). Özellikle Benî Hâşim'in evlerinden feryatlar yükseliyordu (Belâzürî, 1996: III, 417). İnsanlar, üzüntülerini paylaşmak için akın akın taziye ziyaretlerinde bulunuyordu. Bu çerçevede Medine'de Abdullah b. Cafer (Taberî, t.y.: 1017), Mekke'de ise Abdullah b. Abbâs gelen taziyeleri kabul ediyordu (İbn Asâkir, 1997: XIV). Rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye de İbn Abbas'ın yanındaydı. İbn Abbas, söz konusu haber karşısında "ya Ebû'l-Kasım, daha o Mekke'den çıkarken onun başına bunların geleceğini bekliyordum." demiş; o, "ben de vallahi!.." diyerek aynı şeyi beklediğini belirtmiştir (1997: XXIX, 214).

Muhammed b. Hanefiyye için olup bitenler sürpriz değildi. Daha işin başında Hz. Hüseyin'in çıkmaz bir yola girdiğinin farkındaydı. Bu nedenle üzerine düşen görevi yerine getirmiş ve gerekli ikazı yapmıştır. Ayrıca onun, yönetimin tepkisini çekecek söz ve hareketlerden kaçındığını görüyoruz. Bilindiği gibi Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'e karşı yeni bir isyan süreci başlatmıştır. Halife sıfatıyla Mekke'de halktan biat alıyordu. Bu kapsamda Abdullah b. Abbâs ve Muhammed b. Hanefiyye'nin de kendisine biat etmesini istemişti. Ancak her ikisi talebini reddetmişlerdi. Bunu memnuniyetle karşılayan Yezîd ise onlara birer mektup göndererek tebrik etmiş ve onları Şam'a davet etmişti. Bu noktada Abdullah b. Abbâs, Yezîd'in mektubuna sert bir cevap yazarak davetini reddettiği halde İbnü'l-Hanefiyye'nin müspet cevap verdiği görülmektedir. Hatta ziyareti sırasında kendisine başsağlığı dileğinde bulunup üzüntülerini dile getiren Yezîd'in özrünü kabul edecek (Belâzürî, 1996: III, 469-470; İbn A'sem, 1992: II, 191-192); daha sonraları yaptığı bazı açıklamalarla olayı "takdir-i ilahi" olarak değerlendirecektir (Taberî, t.y.: 1078).

5. Hasan Nesli İle İlişkisi

Hz. Hasan'ın çok evlilik yaptığı ve evlendiği kadın sayısı konusunda kaynaklarda abartılı rakamlar verilmekle birlikte,² çocuk sayısının fazla olmadığı görülmektedir (İbn Şehraşûb, 1985: IV, 30; İbn Ebi'l-Hadîd, 1995: XVI, 219). Yine kaç çocuğu olduğu konusunda kaynaklarda muhtelif rakamlar verilirken en yüksek rakamı veren Sibt İbnü'l-Cevzî (1981: 194), on beşi erkek ve sekizi kız olmak üzere yirmi üç adet çocuğunun olduğunu kaydetmiştir. Bu çocuklardan kimisinin daha küçükken ölmesi veya soylarının daha sonra devam etmemiş olması bunlardan bazılarının unutulmasına neden olmuştur. Bu durum, kaynaklarda konuyla ilgili farklı sayıların verilmesine yol açmıştır. Kerbela olayında söz konusu çocuklardan dördü öldürülmüştür (Hatîbü'l-Havârizm, 1418: 145). Kerbela'dan sonra ise Hz. Hasan'ın neslinden Muhammed b. Hanefiyye ile muhatap olabilecek sadece iki kişinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlar, Kerbela faciasından kurtuldukları söylenen Hasan b. Hasan ve Zeyd b. Hasan'dır (İbn İnebe, 2004: 76, 117).

Onlardan Hasan b. Hasan'ın, Muhammed b. Hanefiyye ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. İbnü'l-Hanefiyye'nin bir kızı ile evlenmiş olması, bu yakınlığın en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Onun aynı gün hem İbnü'l-Hanefiyye'nin kızı, hem de diğer amcası Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib'in kızıyla evlendiği ve bu nedenle İbnü'l-Hanefiyye'nin, "artık o, kızlarımızdan daha fazla üzerimizde hak sahibidir" diyerek bu evlilikten duyduğu memnuniyeti dile getirdiği söylenmektedir (İbn Hazm, 1982: 42). Diğer yandan Hasan b. Hasan'ın, biat etmediği için Abdullah b. Zübeyr'le karşı karşıya kalan İbnü'l-Hanefiyye'nin yanında yer aldığını görüyoruz. Hatta İbn Zübeyr tarafından tutuklanıp Ârim zindanına atıldığında beraberinde hapsedilmişti (İbn Ebi'l-Hadîd, 1995: XX, 335). Zeyd b. Hasan'ın ise Muhammed b. Hanefiyye ile yakın bir ilişkisine rastlanmamaktadır. Aksine Kerbela hadisesinden

sonra onun, kız kardeşiyle evli olduğu söylenen Abdullah b. Zübeyr'e biat ettiği görülmektedir (İbn İnebe, 2004: 76).

6. Hüseyin Nesli İle İlişkisi

Hız. Hüseyin'in farklı eşlerinden yedisi erkek (Hasibî, 1991: 214), üçü de kız (Muhîb, 1983: 151) olmak üzere on adet çocuğu vardı. Erkeklerden dördü Kerbelâ'da öldürülmüştür (Demircan, 1996b: 288-289). Ali b. Hüseyin el-Asğar ve o sırada daha anne kucağında olan Ömer adındaki çocukları ise kurtulmuşlardır (Dîneverî, 1995: 259). Dolayısıyla söz konusu savaştan sonra Hız. Hüseyin'in neslinden Muhammed b. Hanefiyye ile muhatap olabilecek sadece Ali b. Hüseyin kalmıştır. O da Kerbela faciasından sonra Medine'ye yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar siyasetten uzak bir hayat geçirmişti. Onun Muhammed b. Hanefiyye ile yakın ilişkileri vardı. İbnü'l-Hanefiyye, kızı Ümmü Ebîhâ'yı onun oğlu Ali ile evlendirmişti (Zübeyrî, 1982: 72). Her ne kadar aile olarak farklı yerlerde yaşasalar da onların zaman zaman bir araya geldikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Muhtâr es-Sekafî'nin askerleri tarafından Ubeydullah b. Ziyâd öldürülüp başı Ehl-i Beyte ulaştırılmak üzere Medine'ye gönderildiğinde her ikisinin beraber öğlen yemeği yediklerini görüyoruz (İbn Asâkir, 1997: LIV, 343). Bununla birlikte Hız. Hüseyin'in vefatından sonra aralarında bir nevi iktidar mücadelesinin yaşandığı iddia edilmektedir. Rivayete göre Muhammed b. Hanefiyye, kardeşinin ölümünden sonra ailenin en yaşlı bireyi olması hasebiyle imâmet iddiasında bulunmuş ve bu konuda yeğeni ile mücadeleye girmiştir. Ali b. Hüseyin ise amcasının bu çıkışı karşısında onu Hacer-i Esved'in hakemliğine davet etmiştir. Hakemliğine başvuru olan siyah taş kimin imâm olduğu sorulunca dile gelmiş ve gayet açık bir ifadeyle Ali b. Hüseyin'in imâm olduğuna hükmetmiştir. Böyle İbnü'l-Hanefiyye ona tabi olmak zorunda kalmıştır (Hasibî, 1991: 220-221; Tabersî, 1979: 254; İbn Şehraşûb, 1985: IV, 147; Meclisî, 1983: XCII, 160; Huî, 2003: III, 147; Hâşimî, 2004: 121; Atiyye, 1962: 146). Neredeyse bütün Şîa kaynaklarında yer verilen bu hadise, Ali b. Hüseyin'in imâmetini delillendirme babında zikredilmekte ve onun mucizelerinden biri sayılmaktadır. Aslında bumerang kutusunun açılmış olduğu o devrede aralarında böyle bir hadisenin cereyan etmesi mümkün görünmemektedir. Zira her ikisi de belaya bulaşmamak için son derece dikkatliydi. Hatta Ali b. Hüseyin, Hız. Hüseyin'in katline duyulan tepkinin bir sonucu olarak ortaya çıkan isyan hareketlerine karşı Muhammed b. Hanefiyye'den daha mesafeli durmuştur (Mes'ûdî, 1964: III, 83).

7. Diğer Kardeşleriyle İlişkisi

Kaynaklarda farklı sayılar verilmekle birlikte Sıbt İbni'l-Cevzi (1981: 57-58), Hız. Ali'nin muhtelif eşlerinden on dördü erkek, on dokuzu da kız olmak üzere otuz üç adet çocuğunun ismine yer vermiştir. Bu çocuklarından bazıları daha Hız. Ali hayatta iken vefat etmiştir (İbn Şehraşûb, 1985: III, 305). Ayrıca Hız. Hüseyin'le birlikte bunların on bir tanesi Kerbelâ'da öldürülmüştür (Demircan, 1996b: 287-

288). Kerbela hadisesinden sonra Muhammed b. Hanefiyye ile muhatap olabilecek iki erkek kardeşi kalmıştır. Hz. Hüseyin'in isyan sürecine katılmadıkları anlaşılan bu kişiler Ömer b. Ali ve Ubeydullah b. Ali'dir.

Ömer b. Ali'nin akıllı ve zeki bir kişi olduğu söylenmektedir (Belâzürî, 1996: II, 413). Hz. Ali'in en küçük erkek çocuğuydu. Ailenin vakıfları konusunda kardeşleri Hasan ve Hüseyin'le sürekli mücadele ettiği söylenmektedir. Ayrıca Hz. Hüseyin'in, birlikte Kufe'ye gitme teklifini kabul etmediği ve 95 sene yaşadığı nakledilmektedir (Zübeyri, 1982: 46; İbn Tiktakâ, 1418: 332). Onu, sadece kızlarını yeğenleri Hasan b. Hasan'la evlendirmeleri sırasında Muhammed b. Hanefiyye ile bir arada görüyoruz (İbn Hazm, 1982: 42). Bunun dışında, ne İbnü'l-Hanefiyye'nin Abdullah b. Zübeyr'le olan mücadelesinde ne de onun Muhtâr'la olan münasebetleri noktasında kaynaklarda iki ismin bir arada zikredildiğini bilemiyoruz. Aksine onun, İbn Zübeyr'e biat eden ilk kişi olduğu ve daha sonraları Hicaz bölgesine hâkim olan Haccâc'a tereddüt etmeksizin biat ettiği kaydedilmektedir (İbn İnebe, 2004: 445). Bu anlatılanlar, onun siyasi mücadelelerden uzak durduğunu ve idarecilerle karşı karşıya gelmek istemediğini göstermektedir.

Ubeydullah b. Ali'nin de Muhammed b. Hanefiyye ile yakın ilişkisine rastlanmamaktadır. Aksine ondan bağımsız hareket ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Kufe'ye gittiğinde orada hâkimiyeti elinde bulunduran Muhtâr'ın ona İbnü'l-Hanefiyye'den bir mektup getirip getirmediğini sorduğu, onunla ilgili bir bilgisinin olmadığını söylemesi üzerine onu yanından kovduğu söylenmektedir (İbn Sa'd, t.y.: V, 117). Ubeydullah, Kufe'ye bazı maddî kaygılarla gitmişti. Muhtâr'ın onu yanından kovmasından sonra gittiği Basra'da Mus'ab b. Zübeyr'den yüz bin dirhem almış olması bu düşüncemizi desteklemektedir (İbn Sa'd, t.y.: V, 117; Güneş, 2015: 196). Rivayete göre Muhtâr, onda aradığını bulmayınca "bu işin sahibi, ailenizden bir adamdır ki silah ona işlemez. Eğer istersen üzerinde deneyeyim! Eğer sen bu işin ehli ve bizim efendimiz isen silah sana işlemeyecek, biz de sana biat edeceğiz." der. Bu söz karşısında başına bir iş gelmesinden korkan Ubeydullah, Basra'ya Mus'ab b. Zübeyr'in yanına gider. Ancak çok geçmeden Muhtâr ile Mus'ab b. Zübeyr arasında çıkan Mezar savaşında cephe aldığı Muhtâr'ın askerleri tarafından öldürülür (Zübeyri, 1982: 44; İbn Sa'd, t.y.: V, 117; İbn Asâkir, 1997: LII, 131) Ayrıca Ubeydullah b. Ali'nin, Muhtâra "sen, hakkımızı bize iade etmek ve intikamımızı almak gayesi ile hareket ettiğini söylüyorsun. Oysa ben Ali'nin oğluyum, bu hareketin başında olmak senden çok benim hakkımdır." dediği ve ondan bölgedeki liderliği kendisine teslim etmesini istediği, Muhtâr'ın da "Ubeydullah'ın katli vacip olmuştur. Çünkü Muhammed b. Hanefiyye imâm olduğu halde bu kişi kalkıp imâmet iddiasından bulunmuştur." diyerek söz konusu savaş sırasında onun öldürülmesini emrettiği ve bu gerekçeyle Ubeydullah'ın bir gece vakti çadırından çıkartılıp öldürüldüğü anlatılmaktadır (Hasîbî, 1991: 219; Güneş, 2015: 196).

8. Sonuç

Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra hilâfete geçen babası Hz. Ali'ye biat etmiş ve onunla beraber bir dizi savaşa iştirak etmiştir. Bu çerçevede Cemel savaşı, onun ilk savaş deneyimi olmuştur. Hem savaşan tarafların Müslüman olması, hem böyle bir çatışma ortamına ilk defa giriyor olması ve savaş tecrübesinin olmaması, onu savaşın başlarında tereddüte sevk etmiştir. Ancak Hz. Ali'nin, onun bu endişelerini gidermesi ve arkasında durarak ona yol göstermesiyle birlikte hem bu savaşta hem de daha sonra yaşanacak olan Siffin savaşında kahramanca mücadele etmiştir. Siffin savaşından sonra bölünen Hz. Ali taraftarlarından, daha sonraları Hariciler olarak adlandırılacak olan kişilerle yapılan Nehrevân savaşında da hazır bulunmuştur. Haricilerin, bu savaşta öldürülen kardeşlerinin intikamını almak gayretiyle Hz. Ali'ye karşı düzenledikleri suikasta tanık olmuş ve failerin cezalandırılması sürecine katılmıştır.

Hz. Ali'nin öldürülmesinden sonra onun yerine geçen Hz. Hasan'a biat etmiş ve onun kısa süreli hilâfet döneminde yaşananlara tanıklık etmiştir. Hz. Hasan'ın yeni çatışmalara meydan vermemek kaygısıyla hilâfeti Muâviye b. Ebî Süfyân'a devretmesine karşı çıkmış olmakla birlikte, kardeşinin ısrarı üzerine diğer kardeşi Hz. Hüseyin gibi bu durumu kabullenmek durumunda kalmış ve Muâviye'ye biat etmiştir. Yaptığı biatin arkasında durmuş ve bunu ihlâl edecek davranışlardan kaçınmıştır. Muâviye'nin ölümünden sonra başa geçen Yezid'e hem veliahtlığı hem de halifeliği için biat etmiştir.

Kerbela vakasıyla sonuçlanan Hz. Hüseyin'in çıkışını tasvip etmemiş ve onu vazgeçirmek için çok uğraşmıştır. İsyân için şartların henüz olgunlaşmadığını düşünüyordu. Onun söz konusu isyana başarı şansı vermediği anlaşılmaktadır. Nitekim kendisi bu oluşuma destek vermediği gibi çocuklarının da katılmasına müsaade etmemiştir.

Hz. Hüseyin'in Kerbela'da katledilmesinden sonra ailenin doğal lideri konumuna gelmiştir. Ailece tarihin en zor günlerini yaşadıkları bu dönemi en az zararla atlattırmaya gayret etmiştir. Ailenin diğer fertlerini bir arada tutmaya ve tehlikeden uzak durmaya çalışmıştır. Ancak onun hem Hasan nesli ve Hüseyin nesliyle hem de diğer kardeşleriyle bir arada ortak hareket ettiği söylenemez. Genel olarak söz konusu kişilerin bağımsız hareket ettikleri ve kendi başlarına karar aldıkları görülmektedir. Bu çerçevede Ehl-i Beyt fertlerinin, İbnü'l-Hanefiyye ekseninde birbirleriyle olan ilişkileri göz önüne alındığında, gerek Kerbela sürecinde gerekse ondan sonra bir bütünlük içinde hareket etmedikleri ve iktidara yürüme gibi bir kaygı taşımadıkları veya en azından bu uğurda ciddi bir çaba harcamadıkları anlaşılmaktadır.

Son Notlar

1 Hz. Ali'nin, Sıffin Savaşı dönüşünde Muhammed b. Hanefiyye'ye yazdığı söylenen vasiyet için bk. Korkmaz, 2007: 97-142.

2 Hz. Hasan'ın evlilikleri ve konuyla ilgili rivayetlerin tahlili için bk. Varol, 2009: 9-13.

Kaynakça

- Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. (1971). thk. A. ed-Dürî ve A. el-Muttalibî. Beyrut: Dârüt-Talîa.
- Apak, Adem. (2005). "Hz. Ali'nin Siyasi Kişiliği". Hz. Ali Sempozyumu. Bursa.
- Atik Gürbüz, İncenur. (2012). "Kerbela Şehidinden Sevgili İmgesine: Hz. Hüseyin". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 64, 129-146.
- Atiyye, Macid. (1962). "Muhammed İbnü'l-Hanefiyye h. 16-81 Hayâtuhu ve Cihâduhu". *Mecelletu Ulûmi'l-Hadis* 15, 108-150.
- Belâzürî, Ahmed. (1996). *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. S. Zekkâr ve R. Zirikî. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Bürrî, Muhammed. (1983). *el-Cevhere fi Nesebi'n-Nebî ve Ashâbihi'l-Aşere*. thk. M. Altuncî. Riyad.
- Demircan, Adnan. (1996a). *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- . (1996b). *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- . (2002). *Ali-Muâviye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- . (2015). *Kerbela: Keder ve Bela*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Dermenghem, Emile. (2006). *Hazreti Muhammed'in Hayatı*. çev. R. Nuri Güntekin. İstanbul: Alkim Yayınları.
- Dîneverî, Ahmed. (1995). *el-Ahbârü't-Tivâl*. thk. Ö. F. et-Tabbâ. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Ebü'l-Kâsım, İsmail. (1999). *Siyerü's-Selefi's-Sâlihîn*. thk. K. Hilmi. Riyad: Dârü'r-Râye.
- Güneş, Hüseyin. (2015). "Muhtâr es-Sekâfi Hareketi Karşısında Muhammed b. Hanefiyye'nin Yeri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 75, 183-199.
- Hasibî, Hüseyin. (1991). *el-Hidâyetu'l-Kubrâ*. Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ.
- Hâşimî, Ali. (2004). *Muhammed b. el-Hanefiyye*. Beyrut: Müessesetü't-Târihi'l-Arabî.
- Hatîbü'l-Havârizm, Muvaffak. (1418). *Maktelü'l-Hüseyn*. thk. M. Semâvî. Kum.
- Huî, Mirza. (2003). *Minhâcü'l-Berâa fi Şerhi Nehci'l-Belâğa*. thk. A. Aşur. Beyrut: Dârü İhyai't-Turasi'l-Arabî.
- İbn A'sem, Ahmed. (1992). *el-Fütûh*. thk. S. Zekkâr. Beyrut: Dârü'l-Fikr.

- İbn Abdirabbih, Ahmed. (1969). *Kitâbü'l-İkdi'l-Ferîd*. thk. A. Emin, vd. Kahire: Matbaatu Lecneti't-Telif.
- İbn Asâkir, Ali. (1997). *Târîhu Medîneti Dimaşk*. thk.Ö. el-Amrâvî. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- İbn Ebî Bekir, Muhammed. (2002). *et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteliş-Şehîd Osman b. Affân*. thk. K. Hilmî. Kahire: Dârü'l-Âfâk.
- İbn Ebî'l-Hadîd, Abdülhamid. (1995). *Şerhu Nehci'l-Belâğa*. thk. H. el-A'lemî. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî.
- İbn Hallikân, Şemseddin. (1968). *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*. thk. İ. Abbâs. Beyrut: Dârü Sâdir.
- İbn Hazm, Ali. (1982). *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*. thk. A. M. Harun. Kahire: Dârü'l-Meârif.
- İbn İnebe, Ahmed. (2004). *Umdetu'l-Tâlib fî Ensâbi âli Ebî Tâlib*. thk. M. er-Recâi. Kum: Mektebetu Ayetullah el-Maraşî.
- İbn Kesîr, İsmail. (1997). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Y. el-Işş ve M. el-Bikâi. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- İbn Miskeveyh, Ahmed. (2001). *Tecâribu'l-Ümem*. thk. E. İmamî. Tahran: Dârü'l-Hadis.
- İbn Sa'd, Muhammed. (t.y.). *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*. Beyrut: Dârü Sadır.
- İbn Şehraşûb, Muhammed. (1985). *Menâkibu Âl-i Ebî Tâlib*. Beyrut: Dârü'l-Advâ.
- İbn Tiktakâ, Muhammed. (1418). *el-Asîlî fî Ensâbi't-Talibiyîn*. thk. M. er-Recâi. Kum: Mektebetu Ayetullah el-Maraşî.
- İbnü'l-Esir, Ali. (t.y.). *el-Kâmil fî't-Târih*. thk. E. el-Kermî. Riyad: Beytül'Efkâri'd-Devliyye.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhey. (1979). *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- El-İmâme Ve's-Siyâse*. (1413). thk. A. Şîrî. Kum: Dârü'l-Edvâ.
- İsfahânî, Ali. (1987). *Mekâtîlu't-Talibiyîn*. thk. A. Sakr. Beyrut.
- Kalkaşendî, Ahmed. (1984). *Nihâyetu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kapar, M. Ali. (1998). *Halifelîğın Emevilere Geçîşi ve Verasete Dönüşmesi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Korkmaz, Sıddık. (2005). *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- . (2007). "Hz. Ali'nin Oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'ye Vasiyeti". *SÜİFD* 24, 97-142.
- Köksal, M. Asım. (1984). *Hazreti Hüseyin ve Kerbela Faciası*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Kureşî, Bakır. (1983). *Hayâtü'l-İmâm el-Huseyn b. Ali Dirâse ve Tahlil*. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ.
- Meclisî, M. Bakır. (1983). *Bihârü'l-Envâr el-Câmiatu li Düreri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Athar*. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ.
- Mes'ûdî, Ali. (1964). *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*. thk. M. M. Abdülhamid. Baskı Yeri Yok: el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra.
- Minkarî, Nasr. (1990). *Vak'atu Siffîn*. thk. A. M. Harun. Beyrut: Dârü'l-Cil.
- Muhib Et-Taberî, Ahmed. (1983). *er-Riyâdu'n-Nadire fî Menakibi'l-Aşere*. Beyrut: Dârül-Kütübî'l-İlmiyye.
- Nehcü'l-Belağa: Hz. Ali'nin Hutbeleri Mektupları ve Kısa Sözleri*. (1990). çev: Komisyon. Ankara.
- Nüveyrî, Ahmed. (t.y.). *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*. thk. A. M. el-Bicâvî. Kahire.
- Sibt İbnü'l-Cevzî, Yusuf. (1981). *Tezkiretu'l-Havâs*. Beyrut: Müessesetü Ehli'l-Beyt.
- Şeybânî, M. (1417). *Mevâkifü'l-Muârıza fî Hilafeti Yezîd b. Muâviye*. Medine: el-Mektebetü'l-Mekkiyye .
- Şeyh Müfid, Muhammed. (1993). *el-Cemel ve'n-Nusre li Seyyidi'l-İtre fî Harbi'l-Basra*. thk. Seyyid Ali. Beyrut: Dârü'l-Müfid.
- Taberî, Muhammed. (t.y.). *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. thk. E. el-Kermî. Riyad: Beytül'Efkârî'd-Devliyye.
- Tabersî, Fadl. (1979). *İ'lâmü'l-Verâ bi A'lâmi'l-Hüdâ*. thk. A. E. el-Ğifarî. Beyrut: Dârü'l-Marife.
- Varol, M. Bahaüddin. (2009). "Hz. Hasan'ın Çok Evliliğine Dair Rivayetler Üzerine". *İSTEM* 13, 9-13.
- Ya'kûbî, Ahmed. (t.y.). *Tarîhu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Dârü Sadr.
- Yüksel, A. Turan. (2001). *İhtirastan İktidara Kerbela*. Konya: Yediveren Yayınları.
- Zübeyrî, Musab. (1982). *Kitabu Nesebi Kureyş*. thk. E. L. Provençal. Kahire: Dârü'l-Mearif.